

Misliti anarhizem v slovenskem prostoru: kronologija in zgodovinski razvoj¹

Abstract

Thinking Anarchism in Slovenia: Chronology and Historical Development

The article presents an outline of the development and the impact of the anarchist thought in Slovenia from the 19th century until today. It describes a series of libertarian practices, from mass workers' and students' movements to more individualistic attempts of revolutionizing the everyday life. It recognises anarchism as a heterogeneous set of diverse, yet sometimes contradictory, ideas and practices, characterized by a continuous struggle for liberation from the shackles of hierarchies, authorities, and capitalism. Anarchist ideas were introduced to the Slovenian territory simultaneously with the European sprawl of radical workers' movement in the 19th century. The rise of these ideas within workers' circles was followed by repression that culminated in the Klagenfurt/

1 Ko govorimo o slovenskem prostoru, s tem ne mislimo v kategorijah izključujočega nacionalnega konteksta, temveč na mnogoteri kulturni in jezikovni prostor, ki vključuje tudi Trst, Dunaj, prostor nekdanje Jugoslavije in širše.

Johann Most

Kdaj so ljudje »pripravljeni« na svobodo?¹

Abstract

When are people "ready" for freedom?

This is the translation of the text by Johann Most, German-speaking anarchist and agitator, who was an avid supporter of the anarchist organizing and propaganda by deed. We decided to translate it because the work and ideas of Johann Most were one of the biggest influences on anarchist organizing in the Slovenian-speaking area in the 19th century. In the text, Most pummels the concept of waiting for the right moment to resist and fight for freedom. He analyzes different factors that contribute to the

1 Članek je bil prvič objavljen v anarhističnem časopisu *Freiheit*, 15. novembra 1848 (op. ur.).

Celovec trials, resulting in anarchism temporarily losing its strength. At the turn of the century, anarchism was spread mostly by artistic circles, whereas during both World Wars Yugoslav volunteers in the Spanish Civil War (*španski borci*) became acquainted with it abroad. During the sixties with the student movement, and especially in the eighties with punk, anarchism was present in squats, communes, and within occupied public spaces. At the turn of the 21st century, it flourished once again. The chronology of the development of this political thought, often marginalized in Slovenian historiography, shows that anarchism as a radical critique of society was always faced with severe repression. By revealing the historical flow of anarchism, the article offers key coordinates for further research on the topic.

Keywords: anarchism, history of anarchism, heterogeneity

Adin Crnkic holds a BA in political science, and is a PhD student of Balkan studies at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana. (adin.crnkic@gmail.com)

Daša Tepina holds a BA in sociology of culture and history, and is a PhD student of sociology of culture at the Faculty of Arts in Ljubljana. (a.liberta@gmail.com)

Povzetek

Prispevek je oris razvoja in vpliva anarhistične misli v slovenskem prostoru od 19. stoletja do danes. Opisuje vrsto libertarnih praks, od množičnih delavskih in študentskih gibanj do bolj individualnih poskusov revolucioniranja vsakdanjega življenja. Anarhizem razume kot heterogen nabor raznolikih idej in praks, za katere je kljub nekaterim kontradikcijam značilen kontinuiran boja za osvoboditev iz spon hierarhij, avtoritet in kapitalizma. Na slovenski prostor so anarhistične ideje prodrele sočasno z evropskim razmahom radikalnega delavskega boja v 19. stoletju. Vzpon anarhističnih idej je povzročil represijo proti delavskim združenjem, ki je kulminirala v celovških procesih, po katerih je anarhizem začasno izgubil svojo moč. Na prelomu stoletja so ga širili umetniški krogi, med svetovnima vojnima pa so se z njim na tujem srečali jugoslovanski prostovoljci v španski državljanski vojni (*španski borci*). V šestdesetih s študentskim gibanjem, predvsem pa v osemdesetih letih s punkom, je bil anarhizem prisoten v skvotih, komunah in zasedbah javnih prostorov. Na prelomu v 21. stoletje je doživel ponovni razcvet. Kronologija razvoja te v slovenskem zgodovinsko pogosto marginalizirane politične misli razkriva, da se je anarhizem kot radikalna kritika družbe nenehno srečeval s hudo represijo. Prispevek spremlja zgodovinski tok anarhizma in tako ponuja koordinate za nadaljnje raziskovanje te teme.

Ključne besede: anarhizem v slovenskem prostoru, zgodovina anarhizma, heterogenost

Adin Crnkic je politolog in študent doktorskega programa Balkanski študiji na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. (adin.crnkic@gmail.com)

Daša Tepina je diplomirana sociologinja kulture in zgodovine ter doktorska študentka Sociologije kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. (a.liberta@gmail.com)

general apathy and being susceptible to manipulation, and prevent the creation of the political space for self-emancipation and self-organization. Therefore, he attacks theoreticians and the Church, the latter because it is more fond of advocating empty promises and waiting for utopia that is yet to come, than resistance. He is also critical of politicians of any kind. He is particularly harsh towards social democrats and socialists, who in his opinion not only advocate freedom only after assuming political power, but mostly because they strip people of the validity for self-analysis and self-determination, and promote the avant-gardist position of knowledge and strategy of resistance, all the while pretending to be "on their side." This position in particular still resonates with the existing contemporary political parties of (a more) socialist background. In the last few years, they are emerging in the form of a party-movement, and yet they still use the identical policy of waiting, which, according to Most, destroys all potential for the realization of full freedom.

Keywords: freedom, resistance, capitalism, self-organization

Povzetek

Besedilo je prevod dela Johanna Mosta, nemško govorečega anarhista in agitatorja, ki je bil goreč zagovornik anarhističnega organiziranja in propagande dejanj. Njegova dela in ideje so imele zelo močan vpliv na anarhistično organiziranje v slovensko govorečem prostoru v 19. stoletju. V besedilu Most obračuna s konceptom čakanja na pravi trenutek za upor in svobodo. Analizira različne dejavnike, ki prispevajo k splošni apatiji in vodljivosti, ki onemogočata vzpostavitev političnega prostora samoemancipacije in samoorganizacije. Kritizira filozofe in cerkev, ki ljudem raje kot upor ponuja prazne obljube in čakanje na utopijo. Zelo kritičen je tudi do politikov, še zlasti do socialdemokratskih in socialističnih tokov, ki sicer obljublajo svobodo po prevzemu oblasti, vendar pa ljudem pod krinko »da so na njihovi strani« jemljejo legitimnost samoanalize in samoodločanja ter pristajajo na avantgardistično držo vednosti in strategije boja. Prav zaradi tega Most še danes resonira z obstoječimi političnimi strankami (bolj) socialistične leve, ki v zadnjih letih vznikajo v obliki stranka-gibanje, a se v resnici sklicujejo na enake metode čakanja, ki po Mostovem uničujejo pogoje za realizacijo polne svobode.

Ključne besede: svoboda, upor, kapitalizem, samoorganizacija

Čeprav anarhizem v slovenskem prostoru nima globljih korenin in mu nekateri raziskovalci ne pripisujejo velikega pomena,² lahko kljub temu skozi različna zgodovinska obdobja prepoznamo vrsto praks, kolektivov in idej, vezanih na širšo anarhistično tradicijo. Prav tako je bilo v zadnjih štiridesetih letih opravljenih nekaj zgodovinskih raziskav, ki so se ukvarjale predvsem s prvim valom anarhizma, torej z obdobjem druge polovice 19. stoletja.³

Po tem obdobju je v slovenskem prostoru zazevala praznina, tako pri prisotnosti anarhizma v družbi, kot tudi pri znanstveni literaturi o anarhizmu. Čeprav so izjeme obstajale že prej, je konkretnije zanimanje za libertarne ideje in prakse vzniknilo šele od šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja naprej. Po študentskih uporih in splošnem gibanju za korenite spremembe takratnega socialističnega režima so desetletje pozneje nastale tudi prakse, ki jih lahko označimo za libertarne. Te so se najbolj odražale v skvotiranju, vsakdanjem upor in kritiki oblasti ter družbe kot celote. Tako se je z vplivi iz Velike Britanije tudi na slovenskem prostoru oblikovala subkultura upornišva, ki je predvsem prek punka ustvarila močno družbenokritično področje upora. Po razpadu Jugoslavije so nastali tako alternativni kulturni centri kot novi skvoti ter nanje vezani kolektivi, ki so znova obudili anarhistične principe in metode.

Pričujoči prispevek predstavlja oris zgodovinskega razvoja in vpliva anarhistične misli v slovenskem prostoru, pri čemer gre za poskus kratkega kronološkega pregleda vidnejših skupin in

² Tako je zgodovinar Stojan Kesić o vplivu anarhizma zapisal: »Prvič: oblast in policija sta enačili čiste socialistične in anarhistične ideje, na ta način sta anarhističnim idejam pripisovali prevelik pomen; drugič, anarhistične ideje niso nikoli bile sprejete do te mere, da bi resno motile oz. imele kakršni koli večji vpliv na razvoj socialističnega gibanja v jugoslovanskih državah.« (Kesić, 1979: 50)

³ Za vlogo anarhizma, predvsem v 19. stoletju, glej Ferenc, 1981; Fischer, 1979; Kermavner, 1963; Kristan, 1927; Rozman, 1979; Vodovnik, 2011a.

»Niti približno še ne!« na to vprašanje že od nekdaj odgovarjajo svetovni lopovi. Danes glede tega stvari niso kaj dosti boljše ali slabše, saj se s to izjavo strinjajo ljudje, ki se drugače vedejo, kot da delujejo za najvišjo srečo človeštva.

Zlahka lahko razumemo, da ta ali oni prestolonaslednik razglaša, da ljudje niso »pripravljeni« na svobodo; konec koncev, če bi trdili karkoli drugega, bi s tem kazali, kako odvečni so, in si posledično s tem napisali lastno osmrtnico.

Prav tako dejstva, da bi bili ljudje vendarle lahko »pripravljeni«, ne bo priznal noben aristokrat, birokrat, odvetnik ali drug birokrat vlade ali »prava«, razen če bodo želeli zanikati lastno pravico do obstoja. Res je, že pregovorno vemo, da svetu vladajo z neverjetno malo modrosti, toda ne glede na to, kako neumni so ti vladni lenuhi, imajo še vedno dovolj domišljije, da lahko spoznajo, da bodo ljudje, ki so pripravljeni na svobodo, kmalu nehali trpeti suženjstvo.

Obstoj vseh klerikalcev in pridigarjev je vsekakor v celoti odvisen od tega, da so zaščitniki ljudi. Posledično sami sebe do skrajnosti uveljavljajo tako, da poizkušajo zмести človeške možgane z blebetanjem o Bibliji in Talmudu, s časopisnimi nepomembnostmi in teatralnimi smetmi, s sofistikano in pogrošnimi novelami, s preobračanjem zgodovine in vso filozofsko nesnago – na kratko, s stotinami različnih trikov. Od njih ni mogoče pričakovati nič drugega kot poudarjanje

posameznikov ter njihovih praks, ki so izhajale iz tradicije anarhistične misli in jo dopolnjevale. Treba je opozoriti, da še vedno o(b)stajajo prakse, kolektivi in gibanja, ki slovenski politični misli ostajajo neznani, zato pričujoča tematika še zdaleč ni dokončno raziskana. Prispevek je le del mozaika prisotnosti anarhizma v slovenskem prostoru, ki v zadnjih letih pridobiva na relevantnosti,⁴ zato ga moramo brati kot iztočnico za nadaljnjo razpravo in proučevanje. Poglobljanje v paradigmo anarhizma v slovenskem prostoru je zaradi nedostopnosti, pomanjkanja in oddaljenosti literature ter virov sicer zahtevna naloga, a hkrati zanimiv izziv, ki odkriva nekatere pozabljene strani zgodovine politične misli. Če sledimo Santosu (v Vodovnik, 2011b: 366), je ta prispevek eden od korakov premagovanja in predrugačenja sodobne epistemološke ignorance do libertarnih idej oziroma vsega, kar se ne sklada s hegemonsko idejo resnice, objektivnosti in racionalnosti.

Anarhizma kljub uporabi singularnega označevalca ne štejem za homogenega in monolitnega, temveč ga razumemo kot pluralen, raznolik, včasih celo kontradiktoren nabor idej, metod in praks. Ob vseh nasprotovanjih, polemikah in ločnicah⁵ ostaja anarhizem enoten v svojem kontinuiranem boju za osvoboditev iz spon hierarhij, avtoritet in prisil. Pri proučevanju anarhizma tako spremljamo skupek raznolikih teorij in praks, ki v graditvi alternativ črpajo inspiracijo

⁴ Z nastankom alterglobalizacijskih gibanj, sodobnih družbenih uporov proti varčevalnim ukrepom, ki so se izrazili skozi gibanja Occupy, in vsesplošnimi izbruhi nezadovoljstva v ljudskih vstajah tako na slovenskem prostoru kot drugod po svetu, je sovpadal tudi porast proučevanja anarhizma v akademskem svetu; glej Crnkčič, 2013; Ravbar, 2012; Vodovnik, 2010 idr.

⁵ O notranjih kontradikcijah anarhizmov glej Jeffs, 1998; Gordon, 2008; članke Davida Graeberja in Dava Neala v *Antologija Anarhizma 3* (2011); van der Walt in Schmidt, 2009.

»nezrelosti« ljudi.

Pomembneži in drugi okroglolični preprosteži, katerih neumnost je mogoče razbrati z njihovih obrazov, se v svojih pozicijah izkoriščevalskih parazitov in državno zaščitene roparjev v tej situaciji nesvobode počutijo kot prašiči v blatu, si veselo manejo roke, zadovoljni kimajo z ustniki, deklamirajo s prižnic, govorniških pultov, miz in odrov, ter dokazujejo ljudem, da niso pripravljeni na svobodo, in morajo zato privoliti v plenjenje, ropanje in sleparjenje.

Mali človek z ulice ima v sebi nekaj opice in papagaja. To pojasni, zakaj na stotine in tisoče ljudi naokrog reže vratove samim sebi, s tem ko vreščijo drugim, kaj so ti zviti izprijenci izjavili. Smo preveč neumni za svobodo – žal, kako neumni, neumni, neumni smo!

Vse to je povsem razumljivo. Ni pa razumljivo, da tudi ljudje, ki zase trdijo, da so zagovorniki proletariata, krožijo okoli te prastare legende »nepripravljenosti« ljudi in posledični trenutni nezmožnosti, da bi si ljudje vzeli svojo svobodo.

Je to ignoranca ali namerni zločin?

Pustimo, da ljudje spregovorijo sami zase, saj se takoj jasno in glasno pokaže, tako v njihovih govorih kot zapisih, da:

1. bo moderna družba zaradi posledic, ki jih povzroča, uničila samo sebe;

iz preteklih in sodobnih libertarnih bojev.⁶

Pomembno se je tudi zavedati, da se ideje in mnogokrat prezrte ter pozabljene prakse anarhizma kljub bežni in fragmentirani tradiciji precej odsevajo znotraj sodobnih družbenih gibanj in v različnih družbenih okoliščinah, s čimer je to pluralno idejo pomembno prepoznavati kot relevantno in živo misel ter hkrati prakso z vsemi njenimi razsežnostmi.

Vzpon anarhizma v 19. stoletju: celovski proces in njegove posledice

Zaradi vse bolj neznosnih pogojev kapitalističnega produkcijskega načina in akumulacije kapitala v 19. stoletju se je začelo delavstvo zavedati brezizhodnosti položaja, v katerem so se znašli. Posledično so se začeli združevati in organizirati v sindikate, združenja in društva. Po vzoru delavskih gibanj po Evropi so se v sedemdesetih letih 19. stoletja tudi na slovenskem prostoru ustanavljala delavska izobraževalna društva.⁷ V njih so odpirali nekatera družbenopolitična

⁶ Anarhistična misel, ki izhaja iz mnogoterih praks, združuje sklop temeljnih principov delovanja, kot so samoorganizacija, vzajemna pomoč, decentralizacija, nehierarhičnost, antiavtoritarnost itn. Zato v ta pregled anarhizma na Slovenskem vključujemo različne pojavnosti teh idej, od praks revolucioniranja vsakdanjega življenja s strani posameznikov (skvotiranje, umetniške intervencije, oblikovanje subkultur), do širših družbenih gibanj (delavska gibanja 19. stoletja, študentski upori od leta 1968 naprej, sodobnejša družbena gibanja).

⁷ Eno teh je leta 1869 nastalo v Ljubljani. Nad meščansko usmerjenimi političnimi strankami razočarani delavci so organizirali shod v ljubljanski dvorani starega strelišča, kjer so sklenili, da bodo organizirali delavsko izobraževalno društvo. To je bilo pomembno, saj je okrog njega nastala prva stavka ljubljanskih krojačev leta 1871, ki ji je v naslednjih desetletjih sledila vrsta stavk nekvalificiranih in kvalificiranih delavcev po vsem slovenskem prostoru (Golouh, 1953: 47).

2. so ena najhujših posledic današnjega sistema postopno poslabševanje situacije večjih delov populacije, njihovo fizično slabljenje in duhovna demoralizacija;

3. današnje stanje suženjstva mora naslediti stanje svobode.

Z drugimi besedami ljudje pravijo: kot prvo: družba, v kateri živimo, drvi v neizogiben propad, in kot drugo: dlje takšno stanje obstaja, bolj in bolj nesrečni postajajo ljudje (in torej manj in manj »pripravljeni« na svobodo).

Torej, ko ti filozofi kljub gornjim izjavam v ganljivih tonih vzdikajo, da ljudje še niso »zreli« za svobodo, ne morejo narediti drugega, kot da priznajo – v skladu z njihovo doktrino –, da bo te »pripravljenosti« v prihodnje le še manj.

So torej ti ljudje nezmožni slediti toku lastnih misli od uveljavljenih dejstev do posledičnih zaključkov? Če to drži, bi bili res tepci in vsaj ne dovolj »zreli«, da bi postali razsvetljevalci ljudi. Ali pa jim je v resnici njihova pohabljenost logika povsem jasna in z njo – zato, da se kot prostitutke poigravajo z ljudmi – poplesujejo okoli vrele kaše? Če drži zadnje, so najhujši lopovi.

Ampak stojte! – zakriči nekdo, ki je stopil v bran ljudem – našli smo način, kako se zoperstaviti izrojenim učinkom kapitalizma in pripraviti ljudi na svobodo ne glede na vse povedano. Razsvetljujemo. Vse lepo in prav! Ampak kdo vam zagotavlja, da bo hitrost, s katero se stvari

vprašanja, ki so bila do takrat marginalizirana, denimo odsotnost neposredne volilne pravice, problematiko pravice do svobodnega tiska, izzive ustanavljanja društev in zborovanj, problematiko zaporov in razmer, ki so vladale v njih, ter vprašanja izkoriščanja delavcev in razmer, ki so vladale v industriji (Fischer, 1983: 111).

Anarhistična misel in praksa sta v delavska društva prodrli sočasno z obiskom Johanna Mosta v Ljubljani aprila 1871. Serijo pogovorov je policija ostro preganjala zaradi suma o potencialni radikalizaciji delavskega razreda. Most je bil namreč eden vidnejših zagovornikov anarhističnih idej, ki so izhajale iz premisleka, da je iluzorno pričakovati mirno razrešitev družbenih konfliktov. Na podlagi te analize je pozneje postal vnet zagovornik t. i. propagande dejanj (*propaganda by deed*), ki jih je promoviral kot urednik in pisec v radikalnem časopisu *Die Freiheit*.⁸

Eden prvih vidnejših protagonistov anarhistične misli med delavstvom v tem prostoru je bil Matija Kunc. Kot spreten agitator se je zavzemal za delavska vprašanja, poudarjal izkoriščanje delavcev ter za krizo delavskega gibanja krivil nacionalne spore. Socialistične ideje je opustil po vrnitvi iz vojske, s čimer se je odcepil od delavskega gibanja in postal organizator meščanskega obrtništva. Avstrijsko delavsko gibanje, ki je močno vplivalo tudi na slovenski prostor, je zaradi političnih nesoglasij (eno teh je bilo vprašanje volitev) razpadlo na zmerno, reformistično strujo in radikalno, anarhistično usmerjeno strujo (Fischer, 1983: 153).

Poleg Mosta je v radikalnem delu avstrijskega delavskega gibanja za tukajšnji prostor pomemben tudi Josef Peukert,⁹ ki je posredno vplival na glavne protagoniste radikalne struje na

⁸ Več o Mostu in njegovem življenju ter vplivu na slovensko delavstvo glej Fischer, 1982.

⁹ Peukert je bil anarhist in urednik časopisov *Die Zukunft*, *Der Rebell*, *Die Autonomie* in *Der Anarchist*. Bil je pod vplivom Mosta, vendar od njega še radikalnejši, zato sta se zaradi ideoloških nesoglasij razšla (Goyens, 2007: 110–142).

odvijajo, dovoljevala dovolj prostora, da izvedete svoje tako imenovano razsvetljenje na sistematičen način? Celo sami ne verjamete v take vrste čarovnijo.

Ampak kaj potem hočete?

Mi provociramo, mi podžigamo ogenj revolucije in spodbujamo ljudi, da se uprejo, na kakršen koli način lahko to storijo. Ljudje so bili vedno »pripravljeni« na svobodo, manjka jim le poguma, da jo zahtevajo zase.

Prepričani smo, da je to potreba, ki bo ostala prevladujoči dejavnik v boju za svobodo, in da se bo zato več sto in tisoč moških in žensk sčasoma pojavilo na obzorju v obliki borcev za svobodo, ne da bi sploh slišali naš poziv k boju. Zadovoljni smo, da lahko z opolnomočenjem tistih, ki jih lahko dosežemo že zdaj, gradimo zapornico, ki se bo nekoč lahko izkazala za dejavnik, ki preusmerja naravni tok lave socialne revolucije v njene praktične oblike.

Kot v vsakem prejšnjem temeljnem družbenem prelomu se bo »pripravljenost« ljudi pokazala v vsej svoji veličini v trenutku konflikta – ne prej, ne pozneje.

Kot vedno bo potem še enkrat znova postalo jasno, da niso teoretični »razsvetljeni« tihotapci tisti, ki bodo majavi družbi omogočili nove trdne temelje, temveč so to lahko le čudežne sile, ko se jih potrebuje. Praktični otroci narave, ki so do te točke živeli tiho in skromno življenje,

slovenskem ozemlju, med drugim na Franca Železnikarja, Ferdinanda Tumo, Edvarda Kriegla in Frana Šturma. Železnikar je v treh letih delovanja (1881–1884) vplival na vzpon anarhistične misli v delavskih društvih (predvsem v ljubljanskem).¹⁰ Ko je Kunc zapustil ljubljansko izobraževalno društvo in leta 1881 prevzel vodstvo Kranjskega obrtniškega društva, ki se je navezovalo na meščansko gibanje, so v ljubljanskem društvu pod vplivom Železnikarja prevzeli bolj revolucionarno, celo anarhistično držo. Zaradi radikalnih stališč in čedalje uspešnejšega delovanja (letaki, agitacije, shodi, srečanja), se je društvo soočalo s hudo represijo, ki ji je sledila vrsta racij, zasliševanj in obsodb vodilnih.

Napetost je kulminirala v celovških oziroma »krvavških« procesih,¹¹ kjer je bil osrednja figura prav Železnikar. V obtožnici je bilo navedeno, da

so imeli na družabnih delavskih shodih od septembra 1883 do februarja 1884 govore, v katerih so pojasnjevali, da delavci po zakoniti poti ne morejo ničesar doseči in da jim

¹⁰ Več o Železnikarju glej Fischer, 1971 in 1979.

¹¹ Krvavški proces se je začel decembra leta 1884. Železnikar, Tuma, Šturm, Kriegl, Dhü idr. so bili obtoženi suma veleizdaje in prekrškov proti javnemu redu in miru. Med obremenilnimi dokazi so bili letaki *Svarilo ljudstvu* (našli so jih pri Železnikarju in Tumi), *Delovnemu ljudstvu* in *Socialdemokratska stranka Avstrije*. Tožilstvo je trdilo, da so obtoženi pripravljali napad na cesarja in pripravljali državljansko vojno. Obremenilen dokaz je bilo tudi Železnikarjevo javno odobravanje umora ruskega carja Aleksandra II. Po šestdnevni obravnavi je bila vsem obtoženim izrečena oprostilna sodba, razen za Železnikarja, saj nikomur drugemu niso mogli dokazati veleizdaje in anarhističnega udejstvovanja. Železnikar je bil obsojen na osemletno zaporno kazen. Tako huda kazen za tovrstno (radikalno) delovanje ni bila pred tem še nikoli izrečena. Proti obsodbi se je sicer pritožil, a je bil izkupiček zgolj v podaljšanju zaporne kazni na deset let. Leta 1892

nenadoma uberejo pot, o kateri v stotih letih ne more sanjati noben filozof na vsem svetu. Pripravljenost na svobodo je po navadi dokumentirana v najbolj osupljivi obliki.

Zato je od socialistov izjemno nespametno, da vztrajajo pri tem, da ljudje niso »pripravljeni« na svobodo.

Vsak, ki se ne prišteva med izkoriščevalce, se pritožuje, da so drugi bolj privilegirani kot on. Daleč naokrog je jasno, da so ljudje nezadovoljni s svojo usodo. Če človek še ne ve, s čim naj zamenja trenutno stanje, bo to odkril v trenutku, ko bo lahko v zvezi s tem storil kaj konkretnega – in ta trenutek je zdaj.

Prevedla: Mateja Fajt